

ГОЛОВНІ ЕТАПИ РОЗВИТКУ ІСТОРИЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА НА ЧЕРНІГОВО-СІВЕРЩИНІ

Багата на вікопомні події та гучні імена історія Чернігово-Сіверщини, де, за влучним висловом академіка Михайла Грушевського, "поховані секрети Старої України", повсякчас приваблювала фахівців і аматорів старовини. Першовитоки краєзнавчих студій в регіоні губляться в глибині століть. Відомості про далеке минуле краю здавна зберігалися у пам'яті місцевої людності. Перекази, легенди, казки, обрядова поезія у специфічній художньо-образній формі відзеркалили реальні історичні події. З поширенням писемності найбільш важливі події місцевої історії фіксувалися у літописах. У другій половині XII ст. в Чернігівському князівстві велося власне літописання. Чернігівський літопис не зберігся, але фрагменти його, пов'язані з військово-політичною історією краю, виявлені у складі Іпатіївського зводу XIV ст.²

Згадки про історичні події на Чернігівщині містять також твори агіографічного ("Життя" Антонія Печерського, князя Михайла Всеволодовича) та паломницького ("Ходіння" Ігумена Даниїла) жанрів, а також "Повчання" Володимира Мономаха. Шляхом давньоруської літератури і водночас пам'яткою історичної думки є "Слово о полку Ігоревім", в основу сюжету якого покладено невдалий похід Новгород-Сіверського князя Ігоря Святославовича проти половців 1185 року³.

Після спустошливої монголо-татарської навали Чернігово-Сіверщина переживала важкі часи. Політична ситуація в регіоні, що впродовж XIV—XVII ст. був "вблукком розбрату" у стосунках між Литвою, Московщиною та Польщею, аж ніяк не сприяла розвиткові освіти і культури. Втім, 1635 року в Новгород-Сіверському почав діяти єзуїтський колегіум, а 1646 року архимандрит Чернігівського Єлецького монастиря К.Ставровецький-Тран-

квіліон започаткував у регіоні книгодрукування.

Новий період в історії краю ознаменувала Визвольна війна середини XVII ст. Піднесення національної самосвідомості українського народу зумовило підвищений інтерес до історичного минулого. Подальший поступ історико-краєзнавчих студій на терені Чернігівщини був пов'язаний, насамперед, з діяльністю членів культурно-просвітницького гуртка, який заснував Чернігівський архієпископ другої половини XVII ст., видатний церковний і політичний діяч, учений та письменник Л.Баранович. Перу його соратників І.Галятовського та Д.Туптала (Ростовського) належать перші друковані історико-краєзнавчі твори "Скарбница потребная" (1676) і "Руно орошенное" (1680), присвячені місцевим чудодійним іконам Богородиці Єлецької та Іллінської⁴.

Протягом другої половини XVII—XVIII ст. на Чернігівщині було створено цілу низку історичних праць, що за своїм змістом і значенням виходили далеко за межі регіональної історіографії. Це — літописи Самовидця, Чернігівський, Ніжинський, Густинський монастиря, Лизогубівський, хроніки П.Полуботка й І.Забіли, твори А.Ригельмана, С.Луковського. Разом з тим, вони містили цікаві факти з історії Чернігово-Сіверщини⁵.

Відомостей з історії краю потребувала у своїй повсякденній діяльності і місцева козацька адміністрація. Під цим кутом зору особливий інтерес становлять матеріали генерального слідства про маєтності 1729—1730 рр. Під час його проведення шляхом опитування старожилів перевірялися дані про час виникнення та юридичну приналежність населених пунктів Чернігівщини, характер та розміри повинностей їхніх мешканців. Свідчення старожилів наводилися під присягою і загрозою

позбавлення “движимого і недвижного имения и жестокого наказания” в разі свідомого перекручення дійсності. Загалом вони містять достовірну історико-краєзнавчу інформацію, що походила з народного середовища⁶.

Всебічне вивчення Північного Лівобережжя розпочалося в останній чверті XVIII ст. у безпосередньому зв'язку з адміністративними перетвореннями, що мали на меті остаточну ліквідацію автономного устрою Гетьманщини. Спеціально створена на чолі з малоросійським губернатором А.Милорадовичем комісія впродовж 1770—1781 рр. підготувала докладні топографічні описи Чернігівського, Новгород-Сіверського та Київського намісництв⁷. 1784 року щойно утворені намісницькі правління одержали вказівку Катерини II “сочинить для собственнаго ее употребления топографическое описание каждого наместничества порознь”. За цих умов у руслі загального процесу перетворення історичних знань у науку розгорнулося цілеспрямоване вивчення історії Чернігівщини. Становлення історичного краєзнавства в регіоні як наукової дисципліни пов'язане з іменем О.Шафонського. Його капітальна праця “Черниговского наместничества топографическое описание” (1786 р.) була створена на основі критичного аналізу широкого кола використаних документів, безпосереднього знайомства з пам'ятками старовини та чіткої системи у викладі матеріалу⁸. Восени 1786 року генерал-губернатор Лівобережної України П.Рум'янцев знову зажадав термінового впорядкування коротких історико-статистичних описів намісництв у зв'язку із запланованою поїздкою Катерини II в Україну та Крим. Відтак 1787 року були підготовлені “Сокращенное историческое описание Черниговской губернии вообще и всякого города особо” і “Краткое топографическое описание Новгородского Северского наместничества”⁹. Того ж таки 1787 року священник А.Пригара упорядкував “особое или топографическое описание города губернского Новгорода-Северского”,

в якому йдеться, головним чином, про історію цього старовинного міста¹⁰.

Подальший розвиток історичних досліджень в регіоні відбувався під впливом ідей національно-культурного відродження, а скромні наукові сили краю були зосереджені в небагатьох навчальних закладах Чернігова, Ніжина і Новгорода-Сіверського. 1822 року виник задум утворення наукового товариства при Ніжинській гімназії вищих наук, проте реалізувати його поталанило лише 1829 р. Новостворене товариство мало, зокрема, опікуватись “збиранням різних давніх пам'яток”, але розгорнути активну діяльність не спромоглося¹¹. Неабиякою подією у цьому контексті стало видання першої газети — “Черниговских губернских ведомостей” (1838), на сторінках якої систематично публікувалися статті, документи та матеріали з історії регіону. У 50-х рр. XIX ст., коли редакцію очолювали М.Білозерський та О.Шишацький-Ілліч, вона стала центром тяжіння для місцевих істориків і літераторів. Найпоширенішим жанром краєзнавчих праць залишалися доволі архаїчні описи окремих населених пунктів чи монастирів, персоналії світських можновладців і церковних діячів. З-поміж них можна виокремити насичені фактичним матеріалом книги М.Маркевича і С.Котлярова про Чернігів, І.Самчевського про Новгород-Сіверський, дослідження М.Маркова з історичної географії краю давньоруської доби, О.Марковича про історичну долю місцевого дворянства. Своєрідним підсумком вивчення історії, географії та економіки краю в першій половині XIX ст. стала відома праця М.Домонтовича про Чернігівську губернію, видана в серії “Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба” (1856)¹².

Скасування кріпосного права, буржуазні реформи 60—70-х рр. XIX ст. прискорили соціально-економічний розвиток Чернігівщини, пожвавили суспільно-політичне і культурне життя. На початку 1860-х рр. виникла ідея щодо заснування в Чернігові історичного товариства. Її

пам'ятки історії та культури. Помітну роль у розгортанні історико-краєзнавчих студій відіграли щойно створені архівні установи — Чернігівський губернський (згодом краєвий) історичний архів, Ніжинський та Прилуцький окружні архіви. Місцеві архівісти Я. Жданович, В. Дубровський, П. Федоренко, В. Євфимовський опікувалися збереженням документальних скарбів, вивчали історію Чернігівщини, запровадили в науковий обіг чимало історичних джерел XVIII-XIX ст.

Значний внесок у розвиток історичного краєзнавства належав вищим та середнім навчальним закладам. Історію Чернігівщини плідно вивчали співробітники та аспіранти Науково-дослідної кафедри історії культури й мови при Ніжинському інституті народної освіти (1922—1930) Г. Максимович, М. Бережков, М. Петровський, А. Єршов. Широкого розголосу набула діяльність історико-архівного гуртка при Чернігівському інституті народної освіти (1922—1925), який об'єднував не тільки студентів, але й залюблених в історію краю старшокласників. Досить широка мережа краєзнавчих осередків сформувалась на тоді і в загальноосвітніх школах Чернігівщини.

Важливе значення для розвитку історико-краєзнавчого руху мала діяльність наукових товариств. Вони виникли в Сосниці, Острі, Ніжині, Прилуках, Конотопі, Борзні, Городні, Лосинівці та інших містах і містечках регіону. Проте найактивніше працювало Чернігівське наукове товариство, яке складалося з кількох секцій — історико-краєзнавчої, етнографічної, бібліографічної та ін. З ініціативи членів товариства в Чернігові було засновано наукову бібліотеку й етнографічний музей. 1931 року побачив світ перший і, на жаль, останній том "Записок Чернігівського наукового товариства", присвячений історії краю²¹.

За цих обставин цілком закономірно востало питання про створення координаційного центру краєзнавчого руху в регіоні у формі своєїрідної наукової асоціації — Чернігівського інституту краєзнавства (ЧІК). Головне його завдання полягало в тому, щоб "об'єднати наукові дослідничі

установи, товариства та організації, а також (в частині дослідничій) вузи, адміністративні, господарчі та інші установи Чернігівщини та окремих осіб для вивчення її в природно-історичному, соціально-економічному та культурно-історичному відношеннях". Влітку 1924 р. Чернігівський губвиконком затвердив статут ЧІК. Його першою серйозною акцією стало проведення Губернської краєзнавчої конференції, що відбулась у жовтні 1924 року за участю понад 80 дослідників. Проте ліквідація губернських владних структур під час адміністративно-територіальної реформи 1925 р. позбавила ЧІК реальної підтримки й фінансування, відтак реалізувати неабиякі можливості, закладені в цьому амбітному проекті, не поталанило²².

Краєзнавчі осередки Чернігівщини підтримували тісний зв'язок з Українським комітетом краєзнавства. Плідними були контакти з галузевими підрозділами ВУАН і, насамперед, з Комісією Лівобережної України. На її засіданнях з доповідями і повідомленнями виступали дослідники з Чернігова, Ніжина, Сосниці. Результатом цього співробітництва став збірник наукових праць "Чернігів і Північне Лівобережжя", виданий 1928 р. за редакцією М. Грушевського.

Однак, вже на початку 30-х рр. розвиток історичного краєзнавства було штучно загальмовано. Брутальне втручання тоталітарної держави в наукове життя і масові репресії, яких зазнали представники місцевої наукової і творчої інтелігенції (зокрема, С. Баран-Бутович, П. Смолічев, Б. Шевелів, П. Федоренко, С. Гапеев) зумовили різючий занепад краєзнавчих студій на Чернігівщині. Минуло чимало часу, перш ніж вдалося бодай частково відновити потенціал регіону.

Позитивну роль у цьому відношенні відіграли місцеві організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, широке залучення краєзнавців до підготовки "Історії міст і сіл Української РСР", а також ініційоване академіком П. Троньком проведення Республіканських наукових конференцій з історичного краєзнавства, у роботі яких традиційно брали

участь дослідники з Чернігова, Ніжина, Новгород-Сіверського²³. У другій половині 80-х рр. було започатковано проведення обласних наукових конференцій та семінарів з історичного краєзнавства.

Якісно новий етап у розвитку історико-краєзнавчого руху пов'язаний із заснуванням у березні 1990 р. Всеукраїнської спілки краєзнавців, яка розгорнула свою роботу за умов розбудови незалежної Української держави. Створена наприкінці того ж таки 1990 р. Чернігівська обласна організація Всеукраїнської спілки краєзнавців об'єднує і координує зусилля фахівців і шанувальників старовини, викладачів вузів і вчителів, архівістів і музейників, журналістів і митців, які досліджують історію рідного краю. Дещо в автономному режимі працюють краєзнавчі осередки Ніжина і Прилук. На Чернігівщині регулярно проводяться регіональні, всеукраїнські та міжнародні наукові конференції. Побачили світ енциклопедичний довідник "Чернігівщина" (1990), "Атлас Чернігівської області" (1991). 1991 року було відновлено діяльність видавництва "Сіверянська думка", що спеціалізується на випуску наукової, у першу чергу, історико-краєзнавчої літератури. Прилуцькі краєзнавці налагодили видання часопису "Скарбниця", чимало прихильників здобула газета "Старий Чернігів". З 1995 р. в регіоні видається журнал "Сіверянський літопис", на сторінках якого публікуються студії місцевих істориків і дослідників з інших наукових центрів України і зарубіжжя. Триває підготовка присвяченого Чернігівській області тому "Зводу пам'яток історії та культури України", а також науково-документального видання "Реабілітовані історією". Успішне вирішення цих та інших проблем, що постали перед краєзнавцями усю Україну, сприятиме подальшому піднесенню історико-краєзнавчого руху, вихованню патріотизму і національної гідності наших співвітчизників.

*Олександр Коваленко
(м. Чернігів)*

¹ Грушевський М. Чернігів і Сіверщина в українській історії (Кілька спостережень, здогадів і побажань) // Чернігів і Північне Лівобережжя: огляди, розвідки, матеріали. - К., 1928. - С. 117.

² Шахматов А.А. Обзорные русские летописных сводов XIV-XV вв. - М.-Л., 1938. - С. 72, 364; Лихачев Д.С. Русские летописи и их культурно-историческое значение. - М. - Л., 1947. - С. 181-196; Рыбаков Б.А. Киевская Русь: Сказания. Былины. Летописи. - М., 1963. - С. 75-139, 306-313.

³ Рыбаков Б.А. Русские летописцы и автор "Слова о полку Игореве". - М., 1972. - С. 130-131; його ж. "Слово о полку Игореве" и его современники. - М., 1971. - С. 86-130.

⁴ Коваленко О.Б. Стародавній Чернігів у регіональній історіографії другої половини XVII-XVIII ст. // Старожитності Південної Русі. - Чернігів, 1993. - С. 169-175.

⁵ Марченко М.І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). - К., 1959. - С. 43-50, 54-60, 80-81, 84-85, 88-90; Мыщук Ю.А. Украинские летописи XVII века. - Днепропетровск, 1978. - С. 31-35, 66-72.

⁶ Див.: Чаговец В.А. Свидетельство стародавних людей // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. - 1902. - Кн. 16. - Вып. IV. - Отд. III. - С. 84-101.

⁷ Федоренко П. Нариси з історії вивчення Чернігівщини // Записки Чернігівського наукового товариства. - Чернігів, 1931. - Т. 1. - С. 7-14.

⁸ Стороженко Н. История составления "Топографического описания Черниговского наместничества" А.Шафонского // Университетские известия. - К., 1886. - №10. - С. 135-168; Березков М. А.Ф.Шафонский и его труд "Черниговского наместничества топографическое описание". - Нежин, 1910; Апанович О.М. Значення праці О.Ф.Шафонського "Черниговского наместничества топографическое описание" для вивчення історії Лівобережної України другої половини XVIII ст. // Український історичний журнал. - 1960. - №5. - С. 126-132, та ін.

⁹ Петриченко І. Короткі описи Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництва // Людина, суспільство, культура: історія та сучасність. - Чернігів, 1996. - С. 42-44.

¹⁰ Коваленко О.Б. Неопублікована праця Андрія Пригари "Особое или топографическое описание города губернского Новгорода-Северского" / / Сіверянський літопис. - 1999. - №4. - С. 160-165.

¹¹ Державний архів Чернігівської області. - Ф. 128, оп. 1, спр. 3205. - Арк. 47-48.

¹² Коваленко А.Б. Развитие краеведения на Черниговщине в первой половине XIX в. // Историческое краеведение в СССР: вопросы теории и практики. - К., 1991. - С. 95-101.

¹³ Сарбей В.Г. Первая попытка организации системных историко-краеведческих исследований на Украине // Историческое краеведение в СССР: вопросы теории и практики. - К., 1991. - С. 35-40.

¹⁸ Коваленко О.Б. Регіональна історіографія Північного Лівобережжя: витoki, еволюція, спадщина / Україна на порозі XXI століття: актуальні питання історії. - К., 1999. - С. 14-15.

¹⁹ Тарасенко О.Ф. Філарет Гумілевський як історик Чернігівщини // Сіверянський літопис. - 1996. - №2-3. - С. 82-86.

²⁰ Галієнко А.А. З історії розвитку чернігівської земської статистики // Сіверянський літопис. - 1997. - №1-2. - С. 49-66.

²¹ Коваленко О.Б. Д.Я.Самоквасов і розвиток історичних досліджень на Чернігівщині // Слово і Русь у науковій спадщині Д.Я.Самоквасова. - Чернігів, 1993. - С. 104-107.

²² Див.: Малиневская В.М. Развитие исторического краеведения на Черниговщине в конце XIX - начале XX вв.: Автореферат диссертации на звання кандидата історических наук. - К., 1990; Курас Г.М. Чернігівська архівна справа та її внесок у вивчення історії України: Автореферат диссертации на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. - Дніпропетровськ, 1987.

²³ Коваленко А.Б. XIV Всероссийский археологический съезд и развитие исторических исследований на Черниговщине // Проблемы археологии Южной Руси. - К., 1990. - С. 123-128.

²⁰ Нестуля О. Біля витоків державної системи охорони пам'яток культури в Україні (доба Центральної Ради, Гетьманщини, Директорії). - К.-Полтава, 1994. - С. 30-35, 56-57, 89-90; Ткаченко М. З нової історіографії Чернігівщини // Чернігів і Північне Лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріали. - К., 1928. - С. 488-500; Коваленко О.Б. Чернігів як осередок української історіографії // Інформаційний бюлетень Комітету науки і культури для зв'язків з українцями за кордоном при АН України. - 1992. - №2. - С. 67-70.

²¹ Заремба С.З., Коваленко О.Б. Становлення радянського історичного краєзнавства на Чернігівщині // Український історичний журнал. - 1983. - №4. - С. 104-112; Ткаченко В.В. Історичне краєзнавство на Чернігівщині у 20-30-х рр. // Рідна школа. - 1991. - №12. - С. 51-56; Репресоване краєзнавство (20-30-і роки). - К., 1991. - С. 228-233, 263-266, 279-283 та ін.

²² Статут Чернігівського інституту краєзнавства / Підготовка до друку і передмова Коваленка О.Б. і Ткаченка В.В. // Питання вітчизняної та зарубіжної історії. - Чернігів, 1991. - С. 58-61.

²³ Тронько П.Т. Краєзнавство у відродженні духовності та культури: Досвід. Проблеми. Перспективи. - К., 1994. - С. 31-38.

ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК КИЇВСЬКОЇ СТАРОВИНИ НА ПОЧАТКУ ХІХ СТОЛІТТЯ

На початку ХІХ століття вивченням старожитностей Києва активно переймалися вчителі, чиновники, священнослужителі. Поштовхом для цього, в деякій мірі, стали роботи щодо перепланування міста, розширення його території, розриття земляних валів, побудованих за часів Київської Русі Ярославом Мудрим, а також з поширенням відомостей про древній Київ, добутих з літописів і стародруків. Так, вчитель історії і географії Головного народного училища Максим Федорович Берлінський, якого по праву називають першим дослідником історії і археології Києва²⁴, починаючи з 1788 року вів пошуки

літописів, рідкісних книг, обстежував відомчі архіви, збираючи цікаві документальні матеріали про Київ упродовж 1798-1799 рр. Його перу належить ґрунтовна праця, рукопис якої "Історія міста Києва" розшукали лише 1970 р. в бібліотеці ім.Салтикова-Щедріна в Ленінграді. 1991 року праця була опублікована у Києві. В ній на багатій джерелознавчій базі висвітлена історія Києва з ІХ по ХVІІІ ст., наведені відомості археологічно-топографічного характеру, описані околиці міста. Окрім цієї праці Максим Берлінський підготував і опублікував у 1820 році "Короткий опис Києва", наступну працю "Історичний огляд Малоросії